

JANUSZ SIATKOWSKI

O TRUDNOŚCIACH W USTALANIU LEGEND DO MAP ATLASU OGÓLNOŚLAWIAŃSKIEGO

Autorzy *Atlasu ogólnosłowiańskiego* (OLA) wprowadzili w legendach do map leksykalnych zapisy uogólniające, polegające na eliminacji regularnych zróżnicowań fonetycznych, by nie obciążać map tymi faktami przy przedstawianiu i tak zazwyczaj bardzo skomplikowanych podziałów leksykalno-słowotwórczych. Uogólnienia takie, zazwyczaj etymologizujące mapowane nazwy, pozwalają wyodrębnić warstwę morfologiczną od fonetycznej, por. np. kilka przykładów z drugiego tomu leksykalnego *Atlasu ogólnosłowiańskiego*¹: *pors-ę* reprezentujące sch. *prase*, śl. *prasa*, czes. *prase*, pol. *prosię*, ukr. *porosja* lub *pors-en-ък-ъ* – brus. *parasënok*, ros. *porosënok*, podobnie *gqs-ъ*, *kač-en-ę*, *kač-ę*, *kač-en-ę*.

O korzyściach z takiego przedstawiania różnorodnych fonetycznie zapisów terenowych na leksykalnych mapach OLA niech poświadczy jeden przykład. W gemerskim punkcie 225 na Słowacji zapisano nazwę ‘kowala’ w postaci *kova:š*. Bez uogólniającej interpretacji morfonologicznej jej budowa byłaby niejasna. Wbrew pozorom nie można przyjmować tu ani sufiksu *-ašъ*, ani też *-arъ*, jak w czeskim *kovář*, lecz pamiętając o regularnym przejściu fonetycznym każdego *č* (niezależnie od pochodzenia) w *š* w dialektach gemerskich należy zrekonstruować wspomniany zapis jako pierwotne *kov-ač-ъ*. Postać ta występuje zresztą w sąsiadujących punktach słowackich, które nie znają fonetycznej zmiany *č* → *š*².

Prof. dr hab. Janusz SIATKOWSKI – Instytut Filologii Słowiańskiej UW; adres do korespondencji: Plac Konstytucji 4 m. 8, 00-552 Warszawa.

¹ *Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная*, вып. 2. *Животноводство – Hodowla zwierząt*, red. B. Falińska, J. Siatkowski, A. Kowalska, Warszawa 2000.

² J. S i a t k o w s k i, *Słowiańskie nazwy zawodów w świetle materiałów „Atlasu ogólno-*

Do właściwej interpretacji zapisów terenowych w OLA potrzebne byłyby opisy fonologiczne wszystkich punktów *Atlasu*. Niestety, na razie rozporządzamy takimi opisami dla punktów polskich³, łużyckich⁴, słoweńskich, chorwackich, serbskich i macedońskich⁵. Interpretacja morfonologiczna materiałów z pozostałych punktów jest więc bardziej utrudniona.

Ustalaniem uogólnionych legend zajmuje się w OLA specjalny zespół, w którym stosuje się zasadę, że każda legenda po opracowaniu przez jedną osobę jest następnie sprawdzana przez innego członka zespołu, a w razie potrzeby jeszcze przez kogoś innego. Po złych doświadczeniach z pierwszego okresu zdecydowano, że zespół ten nie tylko ustala zestaw uogólnionych zapisów dla danej mapy, lecz także ściśle określa zestaw punktów terenowych, do których odnosi się każdy z tak uogólnionych zapisów. Dopiero po takim przygotowaniu legend członkowie zespołu leksykalnego opracowują system znaków i sporządzają mapę.

Mimo tak zorganizowanej pracy i weryfikacji każdego projektu legendy przez inne osoby czasem napotykamy na trudności uniemożliwiające zadowalające rozwiązanie. Jak już pisałem⁶, wielokrotnie rozróżnienie warstwy morfologicznej od fonetycznej mapowanej nazwy jest niemożliwe, ponieważ w pewnych gwarach kontynuanty samogłosek decydujących o możliwości rozróżnienia sufiksów (-yrь, -erь, -arь, -urь) ulegają fonetycznemu zmieszaniu.

Obecnie przedstawię trudności w ustalaniu postaci hasłowej pewnych nazw o znaczeniu 'dziobie (o kurze)', występujących na mapie 57 drugiego tomu leksykalnego OLA. Zasadność opracowanego przeze mnie ostatecznego wariantu uogólnień czytelnik może łatwo sprawdzić, porównując postaci hasłowe legendy z podanymi po lewej stronie mapy pełnymi wykazami zapisów tere-

słowiańskiego". II. Nazwy kowala, „Prace Filologiczne” 45(2000), s. 533.

³ Z. T o p o l i ń s k a, *Opisy fonologiczne polskich punktów „Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego”*, z. 1: *Kaszuby, Wielkopolska, Śląsk*, Wrocław 1982; A. B a s a r a, J. B a s a r a, *Opisy fonologiczne polskich punktów „Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego”*, z. 2: *Małopolska*, Wrocław 1983; H. Z d u ń s k a, *Opisy fonologiczne polskich punktów „Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego”*, z. 3: *Mazowsze*, Wrocław 1984.

⁴ F. M i c h a ł k, W. S p e r b e r, *Wopisanje fonoloških sistemov serbskih informacijskih dypkov w „Słowjanskem rečnym atlasu”*, „Lětopis Instituta za serbski ludospyt”, Rjad A, 1983 (č 30/1), s. 1-24.

⁵ *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih „Opšteslovenskim lingvističkim atlasom”*, red. P. Ivić, Sarajevo 1981.

⁶ J. S i a t k o w s k i, *Odróżnianie warstwy morfologicznej od fonetycznej w „Atlasie ogólnosłowiańskim”*, w: *Z polskich studiów slawistycznych*, ser. IX, *Językoznawstwo*, Warszawa 1998, s. 273-276.

nowych. W tym wypadku weryfikacja taka jest szczególnie pożądana, ponieważ byłem zmuszony do zastosowania rozstrzygnięć arbitralnych, które tu przedstawię. Nie będę omawiał wszystkich nazw, skoncentruję się natomiast na tych, które wykazują zmiany nieregularne, zasygnalizowane w zapisach hasłowych dużymi literami, których możliwe przekształcenia, wywołane różnymi przyczynami, podano w prawym dolnym rogu mapy. Zwracam uwagę, że w zapisach terenowych OLA dwukropek po samogłosce oznacza jej długość. Zapisy te zresztą nieco upraszczam. Zacznę od zespołu nazw $zOb-e-t\grave{b}$, $d=\grave{b}=Ub-e-t\grave{b}$, $D\grave{b}lb-e-t\grave{b}$ i postaci pokrewnych. Trzeba było przyjąć tu kilka form podstawowych (wyjściowych) oraz zmiany nieregularne spowodowane ich kontaminacją, tj. oddziaływaniem jednych form na drugie.

W punktach słoweńskich, chorwackich i serbskich mamy regularne kontynuanty pierwotnego $zob-j-e-t\grave{b}$ od zob ‘ziarno jako pokarm (zwłaszcza dla ptaków)’, ale m.in. też ‘owies’ (dla koni). Zapis z jotą sygnalizuje pojawiające się na tym terenie postaci z l epentetycznym, por. słwn. lzuoble (6, 10, 12), ${}^lzu:\grave{a}be$ (13), lzuóble (14, 16), ${}^lzu:ble$ (19), lzoble (20), serbskie i chorwackie ${}^lzobl'e$, $zobje$ itp. Również regularne są kontynuanty pierwotnego $zob-a-j-e-t\grave{b}$ (ze ściągnięciem $aje \rightarrow a$), poświadczone w rozproszonych punktach na terenie Chorwacji (${}^lzoba - 28$), Macedonii ($zobat - 97$) i Czech ($zoba: - 178, 180, 184$ itd., $zoba - 202$).

Dla obszaru czesko-słowackiego przyjęto postać $zOb-e-t\grave{b}$ (np. czes. $zobe - 175-176, 179-182$, słc. $zobe - 208, 210, 212-216$), zwracają jednak uwagę zapisy z u zamiast uogólnionego O w punktach czeskich: $zube - 187$ i 199 . Najłatwiej wytłumaczyć je kontaminacją, wpływem postaci $d=\grave{b}=Ub-e-t\grave{b}$, którą w innej konwencji można zapisać jako $d'Ub-e-t\grave{b}$.

W postaci hasłowej $d=\grave{b}=Ub-e-t\grave{b}$ duża litera $U (\rightarrow o)$ sygnalizuje z kolei nieregularne o . Obok zapisów typu: słc. $d'ube$ (154, 209), $\grave{z}ube$ (225, 227-237), czes. $d'ube$ (189), $\grave{z}'ube$ (203) i pol. $\grave{z}ubje$, $\grave{z}ub'e$, $\grave{z}ub'je$ (passim) itp. zanotowano także postaci z o , jak np. czes. $d'obe$ (179, 185 itd.), $\grave{z}'obe$ (197), słc. $\grave{z}obe$ (213-214), $d'obe$ (217-218) i często na terenie Polski $\grave{z}ob'e$, $\grave{z}obje$, $\grave{z}ob\acute{z}e$. Tu z kolei należy przyjąć kontaminację z pierwotnym $zobet\grave{b}$, jak zakładał K. Nitsch⁷, wyjaśniając zagadkowe $ó$ w polskim wyrazie $dziób$.

Przez analogię do $d=\grave{b}=Ub-e-t\grave{b}$ również zapisy terenowe białoruskie i ukraińskie zostały uogólnione jako $d=\grave{b}=Ub-a-j-e-t\grave{b}$, co w innej konwencji można zapisać jako $d'Ub-a-j-e-t\grave{b}$. Lokalnie połączenie aje ulega ściągnię-

⁷ Wybór pism polonistycznych, t. II: *Studia wyrazowe*, Wrocław 1955, s. 147-151; *Dziób. Rozprawka metodyczna*.

ciu w *a*. Tu również w rdzeniu notowano zarówno *u*, jak i *o*, co znów zasygnalizowano dużym *U* ($\rightarrow o$), np. brus. $\text{'}\text{z}'ubaje$ (336, 400), $\text{'}\text{z}'ubaja$ (337, 338, 343), ukr. $\text{'}\text{z}'ubaje$ (417), ale w punktach ukraińskich powszechnie $\text{'}\text{z}'obaje$ (401, 406), $\text{'}\text{z}'obaji$ (412), $\text{z}'o'ba$ (493) itd.

Na taką arbitralną interpretację zapisów z *o* jako analogicznych (polegających na wpływie), umieszczonych pod postacią hasłową $d=\text{b}=Ub-a-j-e-t\text{b}$ wpłynęła wspomniana wyżej interpretacja Nitscha polskiego wyrazu *dziób*. Należy jednak przyznać, że możliwe było także inne rozwiązanie, zakładające przyjęcie dodatkowych postaci hasłowych $d=\text{b}=ob-e-t\text{b}$ i $d=\text{b}=ob-a-j-e-t\text{b}$ z podstawowym *o* w rdzeniu. Rozstrzygnięcie mogą przynieść dalsze badania materiału ukraińskiego, zwłaszcza uwzględnienie poświadczeń historycznych wchodzących tu w grę wyrazów. Być może, wypadnie wtedy zrewidować interpretację Nitscha.

Dla dwóch dalszych nazw, sąsiadujących terytorialnie z omówionymi wyżej, też przyjęto rozstrzygnięcie arbitralne, zakładające kontaminacje. Chodzi mianowicie o postaci hasłowe $D\text{b}lb-e-t\text{b}$ i $D\text{b}lb-a-j-e-t\text{b}$. Słowniki prasłowiańskie przyjmują tu postać prasłowiańską (dla nazwy pierwszej) $d\text{b}l\text{b}ati = d\text{b}'\text{b}ati$ (bezokolicznik)⁸.

Na Białorusi dla $D\text{b}lb-e-t\text{b}$ kontynuanty regularne, tj. z twardym *d*, występują w mniejszości; zanotowano je w punktach: 362 – $duv\text{b}e$, 363 – $deu\text{b}e$, 372 – $dov\text{b}e$, 375 – $dou\text{b}e$, 381 – $da\text{u}'\text{b}'ec'$, 382 – $da\text{u}\text{b}e$, 394 – $dou\text{b}e$, 400 – $da\text{u}'\text{b}'e$. W większości punktów białoruskich zapisywano natomiast w nagłosie kontynuanty *d'* (miękkiego), np. $\text{z}'au\text{b}'ec'$ (327-332 itd.), $\text{z}'au\text{b}'e$ (344-345, 347 itd.). $D\text{b}lb-a-j-e-t\text{b}$ notowano na Białorusi w kilku punktach, zawsze z nagłosowym z' : $\text{z}'au\text{b}aja$ (355), $\text{z}'ou\text{b}aje$ (374, 386), $\text{z}'eu\text{b}aje$ (389).

W dialektach ukraińskich natomiast w obu nazwach częściej zapisywano w nagłosie *d* twarde, np. $\text{'d}ou\text{b}at$ (171), $\text{'d}ou\text{b}e$ (409, 416 itd.), $\text{'d}au\text{b}e$ (438, 440-442 itd.), $\text{'d}au\text{b}'e$ (439); $\text{'d}ou\text{b}aje$ (418, 425 itd.) (też w punktach ukraińskich na Białorusi), rzadziej zaś kontynuanty *d'* (miękkiego): $\text{z}'ou\text{b}e$ (410, 447); $\text{z}'ou\text{b}aje$ (457), $\text{z}'ou\text{b}aje$ (484) i w punkcie ukraińskim na terenie Rosji $\text{z}'ou\text{b}a$, $\text{z}'ou\text{b}aje$ (843).

W dialektach rosyjskich powszechnie występują formy kontynuujące twarde *d* nagłosowe, jedynie w p. 771 (na pograniczu z Białorusią) zanotowano

⁸ *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, ред. О. Н. Трубачев, вып. 5, Москва 1978, с. 207; *Słownik prasłowiański*, t. III, red. F. Sławski, Wrocław 1979, s. 246-248.

kontynuanta *d'* (miękkiego) – *dz'ou^hbajet'*. Również rosyjska, poświadczona tylko w kilku punktach, postać *d^hlb-i-t^h* (z przyrostkowym *i*) ma zawsze nagłosowe *d* twarde: *dou^hbit* (625), *do^ht^h'it'* (761, 786) i *do^ht^h'it* (765).

Tu również trzeba było decydować arbitralnie. Za przyjętym rozstrzygnięciem przemawia też interpretacja w *Słowniku prastowiańskim*⁹, gdzie brus. *dzjau^hbac'* tłumaczy się wpływem czasownika *dzjubac'*. Jak widać, materiały OLA też potwierdzają tę hipotezę.

Pozostałe zmiany fonetyczne, uznane w legendzie do mapy 57 za nieregularne (zleksykalizowane), są już stosunkowo proste. Ograniczę się do wymienienia zapisów terenowych reprezentujących tego typu odstępstwa, oznaczone w legendzie dużymi literami:

Klju-j-e-t^h: *K* → *g*: brus. powszechnie *kl'u^hje*, *kl'u^hjec'* itp., ale sporadycznie *ɣl'u^hje* (347), ukr. powszechnie *kl'u^hje*, *kl'u^hjet'*, ale sporadycznie *gl'u^hje* (404, 408).

KIOV-e-t^h, *KIOV-a-j-e-t^h*, sporadycznie *K* → *g*: czes. *globe* (193); mac. *glofa* (101); sporadycznie *O* → słwn. *e*, *a*: *kl^hfa* (5), *kle^hfa* (12), słwn. *ú*: *k^hl^hvle* (20), czes. *u*: *kluba*: (177), *klube* (189), często *V* → czes. *b* (176, 177, 180, 182, 185-187, 189, 193), *V* → *f* w słoweńskim (5, 12), macedońskim (101, 104) i czeskim (178, 183, 185). Przy okazji chciałbym zasygnalizować konieczność pewnego uzupełnienia w już i tak skomplikowanym uogólnionym zapisie *KIOV-e-t^h*. Nie uwzględnia on mianowicie występującego w słoweńskich zapisach *k^hlo:ule* (18) i *k^hl^hvle* (20) *l* epentetycznego. Zgodnie z naszą konwencją takie *l* epentetyczne, pojawiające się sporadycznie w tej pozycji, oznaczane jest przez // → *j*. Zapis ten powinien mieć zatem ostateczną postać *KIOV//e-t^h* z uwagą, że // → *j*. Epentetyczne *l* oznaczane jest w naszych zapisach przez jotę.

K₁ljUK₂-a-j-e-t^h – pod tak uogólnioną postacią hasłową zostały włączone ukraińskie formy z *K₁*, *K₂* → *g*: *g^hl'ugaje* (403) oraz *g^hl'ogaje* (407, 432). W tym ostatnim zapisie przyjęto też przejście *U* → *o*.

Mam nadzieję, że przedstawione tu wyjaśnienia do legendy mapy 57 'dziobie (o kurze)' w drugim tomie leksykalnym OLA pozwoli czytelnikowi *Atlasu* zrozumieć zawiłości związane z próbą uogólnienia zapisu koncentrującego się na warstwie leksykalno-morfologicznej, a starającego się wyeliminować regularne zmiany fonetyczne. Pozwoli to też ocenić, czy podjęte tu decyzje arbitralne były uzasadnione.

⁹ T. III, s. 248.

ON THE DIFFICULTIES IN DEFINING LEGENDS TO THE MAP
OF THE *ALL-SLAVONIC ATLAS*

S u m m a r y

The paper shows difficulties in defining the entries to some names with the meaning of “beak” (in the hen), depicted on map 57 of the second volume of the “All-Slavonic Linguistic Atlas.” I consider here some selected names. They all show phonetic variations which make us assume that we are dealing with various contaminations, or with an irregular development caused by other factors. Above all, I discuss the group of names of the starting forms *zOb-e-tb*, *d=b=Ub-etb*, *Dbb-e-tb*, and various derivative forms and the names *Klju-j-e-tb*, *KLOV-e-tb*, *KIOV-a-j-e-tb* and *KljUK-a-j-e-tb*. The capital letters signalize irregular changes, triggered sometimes by contamination. The explanations will allow the reader of the *Atlas* to understand intricacies connected with an attempt at the generalization of the inscription. The latter is concentrated on the lexical-morphological stratum and seeks to eliminate regular phonetic changes. This will help us to assess whether the arbitrary decisions were justified.

Translated by Jan Kłos

Słowa kluczowe: geografia językowa, atlas gwarowy, słownictwo gwarowe.

Key words: linguistic geography, dialectal atlas, dialectal vocabulary.